

ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДА ИҚТИСОДИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК ҲУСУСИЯТИ

Феруза Амонова,
тарих фанлари доктори DSc,
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети
“Ижтимоий-гуманитар фанлари” кафедраси профессори.
Ўзбекистон Республикаси. Тошкент.
<https://orcid.org/0000-0001-9236-9857>

Аннотация. Ушбу мақолада 19-юзйилликнинг охири ва 20-юзйиллик бошларида Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги, Хива хонлигида пахта саноатини йил сайин ривожланишининг иқтисодий таъсири, мустамлакачилар томонидан пахта экишни кучайтириш ва пахта майдонларини кенгайтиришнинг оқибатлари, империянинг Туркистон минтақасида иқтисодий соҳада олиб борган сиёсатининг иқтисодий-ижтимоий ҳаётга таъсири масалалари архив ҳужжатлари ва даврий матбуот материаллари асосида ёритилди.

Калит сўзлар. Тадбиркор, темир йўл, почта-телеграф, банк, фирма, кредит, саноат, хом ашё.

Аннотация. В статье на основе архивных документов и материалов периодической печати исследуются экономические последствия ежегодного роста хлопковой промышленности в конце XIX — начале XX века на территории Туркестанского генерал-губернаторства, Бухарского эмирата и Хивинского ханства. Особое внимание уделяется политике колониальных властей, направленной на интенсификацию хлопководства и расширение посевных площадей под хлопчатником, а также социально-экономическим последствиям данной политики. В работе также анализируется влияние экономической политики Российской империи, в Туркестанском регионе на социально-экономическую жизнь населения.

Ключевые слова: предприниматель, железная дорога, почто-телеграф, банк, фирма, кредит, промышленность, сырье.

Abstract. In the article based on archival documents and periodical materials, this article examines the economic consequences of the annual growth of the cotton industry in the late 19th and early 20th centuries within the territories of the Turkestan Governor-Generalship, the Emirate of Bukhara, and the Khanate of Khiva. Particular attention is paid to the colonial authorities' policies aimed at intensifying cotton cultivation and expanding the acreage dedicated to the crop, as well as the socio-economic repercussions of these policies. The study also analyzes the impact of the Russian Empire's economic policy in the Turkestan region on the socio-economic life of the local population.

Keywords: Entrepreneur, railway, postal-telegraph, bank, firm, credit, industry, raw materials.

Кириш ва долзарблиги. Туркистон хонликлари Россия империяси мустамлакасига айлангач, халқнинг иқтисодий аҳволи оғирлашди. Пахта якка ҳокимлигининг ўрнатилиши ортидан Туркистонда темир йўл ётқизилиши натижасида мустамлака қилинган ҳудудлар

бевосита Россия империясининг марказий ҳудуди билан боғланди.

Россия империяси босиб олинган ҳудудларини ҳам ашё манбасига ва унинг саноат маҳсулотлари сотиладиган бозорга айлантиришни кўзда тутарди. Империя ҳукумати томонидан амалга оширилган хўжалик юритиш тадбирларининг барчаси ўлканинг ҳукмрон марказига иқтисодий жиҳатдан қарамлигини кучайтириш, мустамлакачилик тартибини мустаҳкамлаш мақсадларига йўналтирилган эди.

20-юзйиллик бошларида Туркистон минтақасида пахта етиштириш, қишлоқ хўжалиги экинларига нисбатан сердаромад соҳага айланди. Россия тадбиркорлари ўзларининг асосий сармоясини қўриқ ва бўз ерларини ўзлаштиришга қаратиши оқибатида пахта майдонлари кескин равишда кенгайди. Империя ўзлаштирган ерларни пахтачиликка айлантириш, кўчириб келганларга киши бошига 8-10 десятинадан ер участкалари ёки томорқалар ажратиш, суғориладиган майдонлар ернинг ҳақиқий қийматига мос келадиган ҳамда хазинадан суғориш учун қилган харажатларини қоплайдиган ҳудудларни қамраб олишни мўлжаллади[1; 25].

Туркистон ўлкасини ҳар жиҳатдан ўрганиш ва даромад олиш имкони бўлган йўналишни аниқлашга оид тадқиқотлар қилинди. Солиқчилар томонидан ер майдонлари аҳамиятига қараб турлича солиққа тортилди. Ер майдонлари сунъий суғоришга асосланган, ирригация тармоқлари яхши ривожланган ерлар; ёмғир суви билан суғориладиган ерлар ёки лалми ерлар; ўзлаштирилмаган ва деҳқончилик учун ноқулай бўлган даштлар, ботқоқликлар, тошлоқ ерлар, сойлар бўйидаги сел келиши эҳтимоли бўлган қумлик ерларга бўлинди. Ерга эгалик қилишда рус аҳолиси ва туб аҳоли ўртасида ижтимоий тенгсизлик мавжуд эди. Туб аҳоли жон бошига 0,5 десятина суғориладиган ер тўғри келса, кўчиб келган аҳоли жон бошига 4,2 десятина ер майдони тўғри келди.

Тадқиқот натижалари. 20-юзйиллик бошларида пахта етиштириш бошқа экинларга нисбатан сердаромад соҳага айланди. Пахта, тоғ-кон саноати ва боғдорчилик руслар сармоя киритган асосий тармоқлар бўлиб, улар Туркистон генерал-губернаторлигини пахта майдонига айлантириш, ҳудуддаги мавжуд ёқилги маҳсулотни темир йўлга жалб қилиш, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини геосиёсий ҳудудга айлантириш орқали Эрон ва Буюк Британия муносабатларини тартибга солишга ҳаракат қилди. Оқибатда ярим мустамлака бўлган икки давлатнинг ҳудудий тузилиши ўзгарди. Аслида Туркистон империя учун имконият манбаи эди. Кўчириб келтирилган халқлар учун қулай ҳудуд ҳисобланди. Қолаверса, молиявий харажатлар талаб қиладиган масалаларда Бухоро амирининг ҳиссаси ҳам бор эди. Темир йўл, почта-телеграф, банклар қурилиши, сув тармоқларини таъмирлаш учун кетган маблағ амир ҳукумати билан тенг таъқсимланди.

Россия тадбиркорлари ўзларининг асосий сармоясини амирликнинг қўриқ ва бўз ерларини ўзлаштиришга қаратиши оқибатида пахта майдонлари кескин равишда кенгайди. Туркистонга пахта хомашёси манбаи сифатида қараган Россия империяси суғориш тармоқларини ривожлантиришга ҳамда пахта учун янги ерларни ўзлаштириш масаласига алоҳида эътибор қаратди. Ер тузиш ва қишлоқ хўжалиги бош бошқармаси маълумотида кўра, Туркистонда 2 десятина атрофида ерга эга бўлган ўтроқ деҳқон хўжаликлари 64,5 фоизни, 2-5 десятинагача ери бор ўртаҳол деҳқонлар 22,4 фоизни, 5-25 десятинагача ерга эга бўлган бойлар 13 фоизни ва 25 десятинадан ортиқ ер-мулки бўлган мулкдорлар 0,1 фоизни ташкил этган[2; 21]. Қолаверса, пахта сиёсати суғориш тармоқларини яхшилашга мажбур қилди. Сувдан фойдаланиш билан боғлиқ масалаларни 1909 йил 9 июнда тасдиқланган “Ер фондини белгилаш тартиби тўғрисида”ги Низом асосида ҳал қилиш белгиланди[3; 74].

1910 йилдан бошлаб ер таркибини ўрганиш мақсадида 12 та махсус кидирув гуруҳлари ташкил этилган[4; 241]. 1910-1914 йилларда Сирдарё ва Фарғона вилоятларида муҳандис

В.Агиев раҳбарлигида гидрогеология гуруҳи[5; 181-194], Зарафшон водийсида муҳандис А.Чаплигин[6; 194-216], Фарғона водийсида муҳандис Н.Епанчин[7; 272-279]; Амударё ҳавзасида ирригация бўйича муҳандислар Д.Букинич ва В.Цинзерлинг ҳамда тупроқшунослик бўйича Н.Димо[8; 270-291], Хива хонлиги ҳудудларида муҳандис Н.Мастицкий[9; 292-306] бошлиқ махсус қидирув гуруҳлари томонидан текширишлар ўтказилган.

Туркистонда мавжуд суғориладиган майдонга қўшимча равишда яна 4 млн десятина ерни суғориш ва бир десятина ерни суғориш учун ўртача 200 рублга яқин маблағ кетишини ҳисобласак, бунга 800 млн рубл миқдорида катта маблағ талаб қилинган. Бундай катта харажатлар давлат ғазнасига оғир бўлишини, шу билан бирга, суғориш ишларини имкон қадар тезроқ олиб бориш мақсадида ишга хусусий тадбиркорларни ҳам жалб этишга қарор қилинган. Хусусий тадбиркорлар учун Туркистонда суғориш каналларини ташкил этиши мумкин бўлган қоидалар лойиҳаси ишлаб чиқилган. Унга кўра, суғориш тармоқларини кўпайтириш учун ҳукумат суғориладиган давлат ерларини янги ариқлар қазииш шарти билан суғориш иншоотларининг аҳамиятига қараб 3 йилдан 10 йилгача муддат билан давлат солиқларидан озод қилиш ҳисобига хусусий шахслар ва ширкатларга ижарага берилган[10; 177]. Натижада 20-юзйиллик бошларида Туркистонда хусусий суғориш корхоналари ва ширкатлари вужудга келди. Улар орасида “Сирдарё”, “Пахтачилик” каби йирик ширкатлар бўлиб, уларнинг мақсади ширкатлар ва хусусий шахсларга тегишли пахта майдонларини суғориш эди[11; 53]. Масалан, “Сирдарё” ширкати 355 десятина ерни сотиб олган. «Пахтачилик» ширкати турли қишлоқлардан қарийб 1,7 минг десятина ерни ижарга олган[12; 21]. Бироқ суғориш ширкатлари етарли натижа бермади. 1911-1915 йилларда биргина Фарғона вилоятида 37 та сув ширкати тузилиб, улар жами экин майдонларининг атиги 17,5 фоизини суғорган, холос[13; 70].

1912 йилда Россия Деҳқончилик ва давлат мулклари министри ислохотлар ўтказиш, Туркистонга рус аҳолисини кўчириш тарафдори бўлган. У ерларни хусусий маблағлар асосида сунъий суғориш иншоотлари билан таъминлаш ва шу орқали мазкур ерларда пахтачиликни ривожлантиришни таклиф этган ва лойиҳа ишлаб чиққан[14; 107]. Лойиҳада Туркистонга 0,5 млн рус аҳолисини кўчириш учун суғориладиган ерларни тайёрлаш, рус фабрикаларини пахта билан таъминлаш; суғориш соҳасидаги ишларга хусусий тадбиркорларни жалб қилиш; тадбиркорлар томонидан ўзлаштирилган суғориладиган ерларни давлат ихтиёрига олиш; бу ҳолатни минтақада ер-сувга оид қатъий қонун билан тасдиқлаш; Туркистонни Еттисувнинг ғалласи билан таъминлаш, ғалла ерларини пахта учун бўшатиш; Давлат банки ёрдамида пахтакорларга кредит бериш ва деҳқончилик Ер банки фаолиятини Туркистонга ҳам тарғиб қилиш кўрсатилган[15; 11-16]. Ишлаб чиқилган лойиҳалардан кўриниб турибдики, барча ҳаракатлар “Туркистон – Россия учун!” шиори остида олиб борилган.

Россия империяси Туркистон ўлкасида тўқимачилик фабрикаларини қуришдан манфаатдор эмас эди. Ўлкада тозаланган пилла ва пахтани империянинг марказий шаҳарларига жўнатиб хонликлар бозорини тайёр маҳсулотлар билан таъминлашга қаратилган эди. Европа товарларини Туркистон ҳудудига кириб келишининг олдини олиш мақсадида рус заводчилари маҳсулотга дастлабки ишлов берувчи корхоналар шаклида технологиялар жалб қилди. Мустамлакачиликнинг дастлабки йилларида европалик ишлаб чиқарувчиларга хонликлар ҳудудида заводлар қуришига рухсат берилмаган.

Пахта хомашёсини бирламчи ишлов беришга йўналтирилганлиги метрополия савдогарларини бойиб кетишига ёрдам берди. Улар учун 1 пуд чигитли пахта тойини сотиб олгандан кўра 1 пуд той пахтани арзон сотиб олгани фойдалироқ эди. Шу сабабли

пахта тозалаш фабрикаларини шу ерда қуриб, тозаланган маҳсулотлар саноат шаҳарларига жўнатилди. Пилла ҳам бирламчи босқичда ишлов берилган, яъни пилла қурти етиштириш ва қуришти билан чегараланган.

Рус капиталининг кириб келиши пахта саноатига кейинчалик молиялаштириш учун миллий валютага таъсир ўтказишдан бошланди. Минтақада пахтачиликнинг ривожланиши ўз ўрнида темир йўлларнинг кириб келишига, турли хил хорижий ва маҳаллий фирмаларнинг савдо муносабатларига тортилишига, пахта тозалаш заводларининг пайдо бўлиб миллий буржуазия қатламининг сафлари кенгайишига замин яратди. Миллий сармоядорлар қатлами бир томондан тор ва чекланган хом ашёни қайта ишлаш корхоналари, қисман хунармандчилик устахоналари, иккинчи томондан уларни ўзгартиришга интилан рус тадбиркорлари ва савдо-саноат вакиллариининг кўмаги билан тижорат капиталини саноат капиталига айлантириш асосида шаклланди[16; 1717].

Бухоро амирлигида саноат ишлаб чиқарилишининг шаклланиши мураккаб кечди. Амирлик ҳудудида ташкил қилинган дастлабки саноат корхоналари асосан пахта хом ашёсини қайта ишлашга мўлжалланган эди. Кейинчалик турли озиқ-овқат маҳсулотлари ва спиртли ичимликлар ишлаб чиқарадиган заводлар қурилди. Бухоро, Янги Бухоро, Янги Чоржўй, Янги Термиз, Карки, Қизилтепа, Ёйдувон, Қоракўл ва бошқа шаҳарларда ташкил қилинган дастлабки завод ва фабрикалар ишга тушиши натижасида амирлик ҳудудида замонавий саноатга асос солинди.

Хива хонлиги миллий буржуазиясининг саноат қурилишига сармоя киритишга жалб этилиши Хоразм воҳасида тадбиркорликнинг шаклланиш жараёнининг тезлашганини, Хива жамиятида янги элитанинг иқтисодий ва сиёсий таъсирининг босқичма-босқич кучайиб боришини яққол кўрсатади. Саноат фаолиятининг ноанъанавий турлари шаклланишининг ўзи Хоразм иқтисодиётини таркибий жиҳатдан қайта ташкил этиш ҳамда иқтисодий соҳада янги йўналишларни мустаҳкамлашда муҳим қадам бўлди[17; 1051].

Хулоса қилиб айтганда, Туркистонда пахта саноатини йил сайин ривожланишининг иқтисодий таъсирлари биринчидан, мусткамлакачилар томонидан пахта экишни кучайтириш ва пахта майдонларни кенгайтириш натижасида рус тадбиркорларнинг сармояси иштирокида вужудга келган пахтани қайта ишлаш заводлари ва ёқилги маҳсулоти сифатида нефть ва кўмирга бўлган талабнинг ортиши уларга икки томонлама фойда олиш имконини берди. Иккинчидан, янги корхона биноларини ва минтақада вужудга келган рус манзилгоҳлари қурилишида ғишт ва металл маҳсулотларига эҳтиёж ортди. Натижада, Каспийорти темир йўли орқали ушбу маҳсулотлар оқими кучайди. Учинчидан, пахта ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши уни четга сотиш ва сотиб олиш бозорининг ўсишига туртки бўлди. Тўртинчидан, енгил саноат тармоқларининг ривожланиши ва тармоқ корхоналарини молиялаштириш учун кўпроқ сармоя талаб қилар эди. Бу ўз ўрнида капитал манбаи бўлган банклар тузилишининг асосий омили бўлган.

Бухоро амирлиги пахта савдосини ривожлантириш ва пахта майдонларини кенгайтиришдан манфаатдор эди. Амирлик ҳудудида 19-юзйиллик охирлари ва 20-юзйиллик бошларига келиб, пахта етиштириш шу қадар тезлашдики, Биринчи жаҳон урушига қадар рус ишбилармонлари томонидан амирлик ҳудудидаги деҳқончилик қилинадиган катта ҳажмдаги экин майдонлари концессия асосида бўлиб олинди. Рус муҳандислари пахта майдонларини кенгайтиришга оид фойдали лойиҳалар таклиф этган бўлдию, аммо ажратилган ерларда турли сабаблар натижасида режалаштирилган мақсадга эришилмади. Хива хонлигида ҳам пахтачилик соҳасини ривожлантириш мақсадида турли акциядорлик жамиятлари ва савдо фирмалари ташкил қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Оглоблин Н.В. Промышленность и торговля Туркестана. Из путевых заметок. - Москва. 1914. С. 25.
2. ЎзМА. И-1-жамғарма, 34-рўйхат, 78-йиғмажилд, 21-варақ.
3. ЎзМА. И-16-жамғарма, 1-рўйхат, 296-йиғмажилд, 74-варақ.
4. Аминов А. Экономическое развитие Средней Азии (со второй по-ловины XIX столетия до первой мировой войны). - Ташкент. 1959. С. 241.
5. Гидрогеологические изыскания в Сырдарьинской и Ферганской областях. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 181-194.
6. Изыскания по орошению в бассейне р. Зеравшана. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 194-216.
7. Изыскания по орошению Ферганской области. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 272-279.
8. Почвенные исследования в бассейне р. Аму-дарьи. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 270-291.
9. Изыскания по орошению в Хивинских владениях. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 292-306.
10. ЎзМА. И-1-жамғарма, 1-рўйхат, 1008-йиғмажилд, 177-варақ.
11. Отчёт Кокандского биржевого комитета за 1913 г. Коканд. 1914. С. 53.
12. Мусаев Н. XIX асрнинг 2 ярми XX аср бошларида Туркистонда саноат ишлаб чиқаришининг шаклланиши. - Тошкент. 2008. 21-бет.
13. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошлари). - Тошкент. 2006. 70-бет.
14. Зарипов О. Туркистонда ер эгалиги ва сувдан фойдаланиш тизими (19 юзйиллик сўнгги 20 юзйиллик боши сирдарё вилояти мисолида). - Тошкент. 2024. 107-бет.
15. Amonova F. About the activities of workers of cotton cleaning plants in the Turkestan region (the end of XIX and beginning of XX centuries). British View. Volume 10. Issue 1. 2025. P. 11-16.
16. Amonova F. About the activities of workers of cotton cleaning plants in the emirate of Bukhara at the end of XIX and beginning of XX centuries. International Journal of Pharmaceutical Research, 2020, Volume 12. Issue 3. P. 1717.
17. Амонова Ф. Банклар инфратузилмасини шакллантириш тарихи // “Yangi O‘zbekiston: barqaror rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy-siyosiy va huquqiy masalalari”. Volume 2, Issue 23. P. 1049-1051.